

Солун 1925

Чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫНЫ

№ 48 (15268) 1994 чылдын март 17, четверг

Солуга ат салган шагы 21.00. Салар өртөз 50 рубль.

КЫШТАГЛАШКЫН: байдал кандыгыл?

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ ЭВЕС ЧОРУКТУҢ УРЖУКТАРЫ

Эрткен чайы Барыш-Хемчик девискеринге олт-сиген, тараа-даа багай үсүгөн. Мал чеминин белеткелдиге баш удур эки белеткемизинден сизен кездешкенге орай-тап кирген, бо чугула кампаныяны шынар чок чоруктап. Кезип ап болур сизен шөлдөң, буга-сумуннар шинары, арга-арыгда сизен анаа артып калган. Хол калдырыбиле барык сизен кеспези. Ынчанга нитинин малыга мал чөмү белеткеп апар-соорула чүгө 50 хире хуу күсүстинген. Белеткеп алган мал чеминин камгалал, кала-галалы багай болган: сараат-таан сизени мал чип, саза баскан, оор база хөйүбиле алган.

Ажыл алган тараа культу-раларынын хөй саваан хову-шөлөңгө хөзөр артып калган. Ону кышталыр мал чип, ба-зыл каан, хула үлүс хөйү бөдүл алган. Мындай ажыл-агыйжы эвес чоруктарын түнели ам көстүп келген, кожуунун ажыл-агыйларында сизен, саван төгөн, чөм чивей турарында мал өлүп эгелээн. Чер өттүр арча база чок — түстөн эгелес кожуун девискеринде үлүс хар чаган. Ынчанга кожуунда мал ажы-лында берге байдал түгүстүгү-түр. Борта барымдаа болуру-биле бо чылдын эрткен ийи айынын түнелдерин көрүп көрөзүлүр.

Эрткен чылдын март 1-де,

кожуунун ажыл-агыйларына 51176 баш шээр мал турган болза, бо чылдын март 1-де 46785 баш мал бар-дыр. Бо чылдын эрткен ийи айында кожуунун ажыл-агыйларында 162 баш бола мал, оон итинде 12 бызаа, 1807 баш шээр мал, оон итинде 632 чаш хураган, 43 хаваң, 14 чылы мал өлүп хураан. Эрткен чылдан бо көргүзүлгөр ийи ажык катап көвүдөөн. Хөй мал феврал айла өлгөн: 103 бола, 1351 шээр мал өлгөн. «Бижиктиг-Хая», «Хемчик», «Шекпээ» бугурулге кооперативтер каттыжышкына-рында (даргалары О. К. Кувулар, А. А. Монгуш, С. К. Ооржак) хөй мал өлгөн. Ча-жээлээрге, «Хемчик» бугурул-ге кооперативтеринде 47 бо-ла, 475 шээр, «Бижиктиг-Хаяда» 29 бола, 491 шээр мал эрткен ийи айла өлүп хураан-дыр. Малдын мынаар өлүп хураарынын чылааганы бо девискерге эрткен үлүс харын дүшкөн, мал чөмү белеткеп келген, ажыл-агыйн камгалал турган спецнальдеринин, кооператив-даргаларынын хамаарышкан ажылында ээ-харысага чок, багай ажылданынын түнели болган деп демдегээр.

Кожуунун хөйүк коопера-тивтерине шунту 13994 баш төвүр хөй бар. Амгы уеле 5650 баш чаш хураган бар, 632 хураган өлгөн. Эрткен чылдын бо уеле кожуунга

10118 баш чаш хураган турган, көргүзүг кудулан, ам каш төрүүр хөй бары билдирмес. Чаш мал төдүндө огчөт-үчөт көшкө, чамдык малчынар төрөөн хөйүн, хураганын ба-жын чажырып турар факты-лар бар. Черле малда огчөт-үчөт нитизин-биле база катап су-лардан, «саазын» кырында мал түрүп турабы илереп турар. Мал ажылынын кооператив-теринин даргалары ажыл-агыйн сударадып, сандарат-каш, ажылы катташ, чорук-кулаан, Мындай чорук база кончуг багай салдарлыг болуп турар. Мал ажылынын спец-нальдерин, кооперативтер даргалары машина-техника чогуна сыдалгап алган. Малдын коланарже баары ховартаан, аарыг малды эм-нээр эм-тан тывылбастан, малчынарже кичээлге, са-гыш сал-чыккыны эвээжээр. Малчынар үр уеле ашка-төгө-рик албайн турар. Амгы уеле кооперативтерде ашка чок, банкыда өрө-шире, чээли көчүрүдү.

Кожуун чажырагы кыш-тагалаашкын дугайында хөй улаа хурааларын эрттирип, доктаал, шитилерин үлүсүн алган. Кыштагалаашкындын берге байдалын өрөөнүп көргөш, бо талазы-биле онза байдалын комиссияны-лаа түргүскан, чамдык хемчег-лери алган-даа. Ынчалар-даа бо бугуден огулуг-да тү-нел үмөйи турар. Катты-

жышкынаар, кооперативтер даргалары дээштир хемчег-лери албайн келген, чажыра-геринин үндүргөн шитилер-теринин чамдызы күсүстий-мейи турар.

Бо чылдын эрткен ийи айы-нын түнелдерин март 9-та ко-жуун чажырагына база катап чугулаажым көргөн. Катты-жышкынаар, чажыра дарга-ларынын кыштагалаашкынды канчаар эрттиреринин дуга-йында диннадыларын алган. Шунтувунун чугулаажым аай: «Байдал берге, мал чөмү төгөн» дээрдөн башка тодар-бай-ла чугуа чок болган. Ко-жуун чажырагы база катап шитилерин үлүсүн алган, өскө-ртен мал чөмү салып алыр, немелде хемчеглери чугула-лажыр. Көдээ ажыл-агый яамазындан дилег кылыр дээ чүлдерин ында кинген.

Та чеже мындай доктаал-шит-пир бижир үлүс бис, түнел чок, мал хөйүбиле өлүп турар. Март айнын эгезинден эгелес соок улгактан, байдал база нарындаан. Мурнувста башка үш ай бар, та чүү бо-лур чүве, мал-даа хөй-ле өлүр боор, байдал ычпач барган. Кожуун девискеринде хар айыла айдала эрир боор. Шынал-ла, Көдээ кожуунга чугула дуза чедирбес болза, мында байдал элээр берге дээри бо фактылардан ил-ден.

Хою-оол МОНГУШ.

Көдээ ажыл-агый — бөгүн

САТКАН ПРОДУКЦИЯ БАР, ТӨЛЕВИРИ ЧОК

«Революциянын чабыжы» совхоз 1993 чылда багай эвес көргүзүлгөрү ажылдаан. Ону чамдык сан-фактылар-биле көргүзүрге мындай: 8660 га чөге тараа культурадарын тарааш, 14999 тонна дүжүттү алган. Дүжүт бир гадан 17,3 центнер болган. Күрүнеге 6889 тоннаны саткан, 387 млн. рубльди алган. Күрүнеге дү-жаар тараа курларында ба-за бар. Бар тарааны дүжаа-тарга, өртөк-үнеси кажан эгелди бээр билдирмес боор-дур, ол организацияларын кажан акашалады билдин-мес боор, мындай байдал-ды чүве-дир ийи. Эрткен чылдын «Суклак» совхозка 186 баш шажык дүжааган. Ол ажыл-агый бо хунге чедир 37 млн. рубльди төлөп чаап турар.

Республиканын ажыл-агый-ларынга үрөзүн челишээр-биле Көдээ ажыл-агый яма-зынын хуваалдызы-биле ол совхозтарын үрөзүн-биле ханды-рып эгелээр. Акша төлөвир ам-даа билдирмес. Тогу ко-жуунун совхозтарына бол-гаш Куятувтуга 80 тонна

үрөзүнүн өртөөн Көдээ ажыл-агый яамызы төлөп бээр боор азаан, ынчалажок кажан төлөп бээр билдин-мес, Маназынын-ла турар мындай.

1993 чылда совхоз 170 млн. рубль орулгалыг ажылдаан. Мал чөмү чедер болгаш са-лды болур-даа кылдыр белет-кел, Эрткен чылдарда Кызыл, Эриш, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга кожуунарын сов-хозтарын мал чөмү-биле хан-дырып келген, а бо чылдын совхозтарда мал чөмү четчир болганында ийикке азы ак-ша чогу-биле ийикке, салып алыкчылар келдейн тур. Хо-ву-шөлөрдө саваң шүүт хө-вээр.

Совхозта арендалыг дөрт хову бригаданы бар. Ол бри-гадаларын ажыл-ишчилерин кызымаккы ажылынын түнелинде ажыл-агый чыл-дан чытче багай эвес дүжүттү ал келген деп чүвени чөмө демдегээр каары чугула. Оларын чөмө биле ажыла-ры билдинин анык, техноло-гия шын сагап, аайык, күсүк чөм аңдарында 3-4 катап чорудуп чөмичидилген чо-

рудуп келгеннин түнели. Эңне берге чүве чүл дүсө, оларын ажылдаан акаш-шалынын чүгө 40 хуван төлөп берген. Ол — амга че-дир саткан тараанынын өр-төөн ап чалап турарыны-биле тайылбырлаттынар.

Ынаарга чөм ажылында орулгалыг-даа боор турар бол-зувуса, совхоз мал ажылы-дан 85 млн. 403 мүн рубль айыла алган болган. Бода малды оорга азыр чорук эвээжевейн турар. Ол дуга-йы милиция чөмине дына-дып, билдиришкын-даа ки-рип каарга кандыг-даа дээр чок боор турар. Бугурулгү киждерин херээн көрбөй, судатабын турар.

Мал ажылынын чылдан чытче карыгалыг боор тура-рынын бо кол чылааганы — салып турар эгиттин, сүтүн, дүктүн өртөөнүн эвээр боор турары. Оон-биле кады кап-тал тулдун өртөөн чылын 67 млн. 324 мүн рубльге шин-геткен. Тулдун туткан ор-ганизацияларга ам-даа өрөгүп боор турар. Боджеттен акаш

бербээр, кажан бээр билдин-мес.

Часык хову ажылдары кел-ген бо. Анда белеткелден хөй чүлдөр хамааржыр бол-гай. Бисте база бригадалар артык белеткенип турар. Совхоз директору Иван Васильевич Чучеттин берге бо уеле артык кектерин ка-мын-лаа тып ап, кывар-чаар материалдарын дүгүжүп, тып аккел турары-биле ажыл-карыгалыг болган. Бода малды оорга азыр чорук эвээжевейн турар. Ол дуга-йы милиция чөмине дына-дып, билдиришкын-даа ки-рип каарга кандыг-даа дээр чок боор турар. Бугурулгү киждерин херээн көрбөй, судатабын турар.

Мал ажылынын чылдан чытче карыгалыг боор тура-рынын бо кол чылааганы — салып турар эгиттин, сүтүн, дүктүн өртөөнүн эвээр боор турары. Оон-биле кады кап-тал тулдун өртөөн чылын 67 млн. 324 мүн рубльге шин-геткен. Тулдун туткан ор-ганизацияларга ам-даа өрөгүп боор турар. Боджеттен акаш

Чек ЧАМЗЫРЫН. «Революциянын чабыжы» совхозтун кол бугал-тери. Тады кожуун.

Дээди Хуралдын депутаттын хөрөк демээни болгаш депутаттын шынзылгазын дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын доктаалы бола: Дээди Хурал депутаттын хөрөк демээни дугайында Саавырын, хөрөк демээни хөвирин болгаш бижилгезин, Дээди Хуралдын депутаттын шынзылгазын хөвирин база бижилгезин бадылаар.

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ. Кызыл хоорай, 1994 чылдын март 11. № 45.

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын (Парламентизинин) депутаттын шынзылгазын БИЖИЛГЕЗИ

№ 7 карттыг 9,5х6 см хемчээлдиг дөрт-булун хөвирлиг шынзылга

Депутат шынзылгазынын даштын чуга анаа кештен азы алаанда ак-көк өңүг нес чышпачан лидеринден кылган, шынзылганын иштиги талазы тускай саваандан кылган. Шынзылганын даштында Тыва Республикасынын Күрүне сүлдезин чүраан. Оон солагай талазында алдын өңүг, фоль-га-биле «Россия Федерациязы» деп бижим, оң талазында «Тыва Республика», алаанда — «Дээди Хурал (Парламент)» деп сөстери ыя басып бижээр.

Шынзылганын солагай талак иштиги кезээде Тыва Республиканын Күрүне сүлдезин (солагай талак үстүкү азында) «Россия Федерациязы», «Тыва Республиканын Дээди Хуралы (Парламентизин)», «Шынзылга №...», «Тыва Республиканын Дээди Хуралынын (Парламентизинин) депу-тады», «Тыва Республиканын Дээди Хуралынын (Парламен-тинизинин) Даргазы» деп сөзүлдө чыскаалдыр, депутаттар-нын фамилияларын, аттарын база алдарынын аттарын би-жир олдургаларын кингир.

Он талак иштиги кезээде Тыва Республиканын Күрүне сүлдезин чүрааны арында «Шынзылга №...», «Тыва Рес-публиканын Дээди Хуралынын депутатты», «1993-1997», «Тыва Республиканын Дээди Хуралынын (Парламентизинин) Даргазы» деп сөзүлдө чыскаай кингир болгаш депутаттыг 34 см хемчээлдиг фото-чүруун чышпырган.

Депутаттын шынзылгазына 8х5,5 см хемчээлдиг сыйыг вагмадан болгаш тускай пленка-биле шыктаан кожудула саваанын кошкан.

Кожудула саваанында: «Шынзылга №...», «Тыва Рес-публиканын Дээди Хуралынын (Парламентизинин) депу-тады», «Тыва Республикасынын Дээди Хурал депу-тады» деп сөзүлдө чыскаай кингир болгаш депутаттын ады чыскаай кингир болган.

Он улустур: «Дээди Хуралдын депутаты Тыва Рес-публиканын девискеринге харызажырыкта бугу-ле агаар, ав-томобиль, сүг оуктарында база таксида аныгда хоорай транспорттун бугу-ле хөвирлеринге халас чорур, а ол ышка артыкында документтерин эгелес чокка салып алыр эгелээр» деп сөзүлдө чыскаай кингир.

Он талак үстүкү азында Күрүне сүлдезин чүрүп каан, Кожудула саваанын арты талазында «Депутаттын эге-байдалы» деп сөстери кингир болган. Он улустур: «Дээди Ху-ралдын депутаты чоңун болгаш күрүне эге-чажырагынын дээди органын бугу эгелер төлөөн боор турар.

Дээди Хуралдын депутаттыга оон бүрү эгелерин шап-тааразы чокка база чогулгалыг боттандырында байдалар-нын күрүне магалдыл, ол эгелерин, ат-алдарын болгаш төлөп чоруп камгалат турар» деп сөзүлдө чыскаай кингир.

«Тыва Республиканын Дээди Хуралынын депутаттын эге-байдалы дугайында Тыва Республиканын Хөйлуудулан ушта бижилде.

Дээди Хуралдын Секретариатынын штаттыг санын кызырар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Республика бюджетинин аажок карыгалыг-биле холбаш-тыр база Дээди Хуралды дежөөн-туларына чажырагаларын эвээжээр соорула-биле, а ол ышка административ-эргелел персоналдын күш-ажылынын аажыктын болгаш күже-ининин белдери-биле Тыва Республиканын Дээди Хура-лынын доктаалы бола:

1. Дээди Хуралдын Секретариатынын штаттыг санын 25 хуу (штаттыг 10 ажылдакчыга) кызырар болгаш оон лимитин 30 ажылдакчыга немей доктаамал ажилдап турар 32 депутатты кинириштер Дээди Хуралга штаттыг албан-дужаал-дыг 62 ажылдакчы кылдыр доктаалыр.

2. Дээди Хуралдын Секретариатынын килдистеринин тур-гузуун база санын касырылга өзүгээр балдылаар.

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ. Кызыл хоорай, 1994 чылдын март 11. № 48.

Дээди Хуралдын документтерин тускай парлаарынын дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Дээди Хуралдын документтеринин күштүг болуп эгелээрин чүруун сайзыраңгайыдарын база эрге-хоойлу тала-зы-биле таарыштырынын чүрумчулар соорула-биле Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Доктаалы бола:

1. Дээди Хуралдын хууль алыгына хоойлулары болгаш доктаалдары тыва база орус дылдарга ыяал-ла тускай пар-далар.

2. Дээди Хуралдын документтерин «Шын» болгаш «Тувин-ская правда» солуннарга пардалар.

Дээди Хуралдын документтерин ол солуннарга парла-ры албан өзү-биле парлаары ол болур.

Албан өзү-биле парлаарына Дээди Хуралдын Секрета-риатынын нити килдизинин таймазы-биле шызынткан доку-ментинин өзүлүг сөзүлдө чыскаай кингир болган.

Дээди Хуралдын документтерин доктааткан чүрум өзүгээр парлаары-биле массалыг информациянын өске-да чөмөккө-рүнө дамчыла, а ол ышка соонургалыг организациялар-га, албан черлеринге, бугурулгелерге чоңун берип болур.

3. Дээди Хуралдын хоойлулары болгаш доктаалдары «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарга оларын албан өзү-биле парлаарынын соонда чөм хонук өрткөндө Тыва Республиканын бугу девискеринге күштүг болуп эгелээр.

Документтерин күштүг болуп эгелээринин бо пунктта айткан хуусааларын, кажан Дээди Хурал документтерин ү-лүсүн ап тура, ону күштүг болдуларынын өске хуусаазын айткан ылым таварылардаа ажылдаваар.

4. Дээди Хуралдын документтерин парлаарда, анаа ат салган албан-дужаалыг кинигин алың, документте ат салган ай, хунун болгаш чылын база оон лес-дараалаан ду-гаварын долдузу-биле бижир.

5. Дээди Хуралдын күрүне чажыды болур мелээрлерин ийикке парлавас үжүрлүк документтеринин күштүг болуп эгелээринин хуусааларын ол документтерге ат салып тура доктаалыр.

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ. Кызыл хоорай, 1994 чылдын март 11. № 46.

Депутат А. С. Ооржактын бүрүн эгелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Бодунун хууда билдинришкенине база «Тыва Республи-канын Дээди Хуралынын (Парламентизинин) депутаттын эге-байдалы дугайында» Тыва Республиканын Хөйлууду-лун 10-гү чүлдүгө дүшүрүп Тыва Республиканын Дээди Хуралынын доктаалы бола:

Коммунистерин Тыва Республика организациязында Дээди Хуралдын депутаттыга соңгуткан Александр Сама-евич Ооржактын бүрүн эгелерин хуусаа бетинде соксаткан деп санаар.

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ. Кызыл хоорай, 1994 чылдын март 11. № 49.

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын доктаалы-биле БАДЫЛААН 1994 чылдын

Дээди Хуралдын депутаттын хөрөк демээни БИЖИЛГЕЗИ

Дээди Хуралдын депутаттын хөрөк демээни Тыва Республиканын Күрүне тугу хөвирин кылдыр үлүг өрөгүт өңүг металлдарын холумаандал-белекээр болгаш өңүг (ак, сары, ак-көк) баалын-биле шыкап, кааптап кылган. Тукту үстүг болгаш алаа талазында «Дээди Хурал (Парламент)» дээ алдынан бижиктер бар. Демдекти алдыштай хаажылаан. Демдекти кызар-өөк-биле бижылгаар.

Депутаттын хөрөк демээни бижилгезин макеттиг автору, чүруку М. Даржай-биле дүгүрүшкан.

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын доктаалы-биле БАДЫЛААН 1994 чылдын

Дээди Хуралдын депутаттын хөрөк демээни дугайында СААВЫР

1. Дээди Хуралдын депутаттын хөрөк демээни Дээди Ху-ралдын депутаттарын соңгутканын талазы-биле Топ соңгутка комиссиязы ону бурткээзинин соонда депутатка тыппыр.

2. Хөрөк демээни депутат шынзылгазын тывыскаан-биле кады бээр.

Хөрөк демээни хөрөктүн солагай талазынга кадап алгаш чорур.

3. Хөрөк демээни эгелээр эрге Дээди Хуралдын депу-тадын бүрүн эгелеринин хуусаазы төнгөндө ийикке, азы оон бүрүн эгелерин хуусаа бетинде соксаткан соксаар.

4. Депутаттын бүрүн эгелеринин хуусаазы төнгөндө, хөрөк демээ депутат болуп соңгуткан кижиге артар. Депу-татты соңгуткучулар дээр кийиртык таварыларда депутат-тын бүрүн эгелерин соксаткан, а ол ышка хоойлу-дугада көрдүгөн өске-да чылдаганында, хөрөк дем-дээни дээр дүжаар.

Тываның юбилейинге уткуштур

БЕЛЕТКЕЛДЕР ЭГЕЛЭЭН

Россия Федерациязынын составына Тыва Респу-бликанын каттышканын бээр 50 чылдын байыра-лыга белеткел чорудар болгаш оон эрттирер органи-застыг комитеттин ээлчегин хурады болуп эрткен.

Организацы комитеттин хурадында байырага белет-келдиң, ону эгелээринин хемчеглеринин планын дуга-йында айттырыны чуга-лашкан. Байырал эгелээр-ринге чарыгар ашка-өлөскө-ти дилеп тываарын Тыва Рес-публиканын Сан-хөе яма-зынга болгаш орта кижир өске-да веломстволарга даас-кан.

Байыралга турсаактан юбилей демдектерин калдыр бааанарын, сүй белеткериң бугурун, оларын каастал-га-шимелдизин канчаар кылды. кайы бугурулгелерге чажырынын талазы-биле чуга-аны оргкомитеттин хурады-га кылган. Юбилей демдектер-лиг значоктарын, сүй белет-кериң, стол, хана шактарын, аяктарын болгаш өске-даа бараннарын үндүрөи көп-дүгөн. Оларын кылдырып алыры-биле Москванын, Аба-канын болгаш өске-даа хоо-дарларынын бугурулгелерин чажыларын кинээр.

ДЕМНЕЖИП АЖЫЛДАЗА

Деминде күштүг. Амгы бо берге уеле колхоз-совхозта-даа, араат, тараанын ажыл-агыйыг-даа кижилер ха-дун-ма, дөргүл-төрөл аайы-биле дем каттыжып ажылдары чугула деп болаар-дым мен. Эң ылангыя мал ажыл-агый-лыг кижилер деминде оор-сукка-даа алыспас болгай.

Мээн кожам Диртык-оол Шалык Чазаг деп чөмө кыш-тагда төрүүр хөй кадарын турар. Диртык-оол, Елиза-вета Шалыктар оолдар, уру-лар-биле үш өг-бүлө кыштал олдуралар. Олгу Герман Ша-лык, күдээни Владимир Аг-баан совхозтун чылгызын мал-дан, уруу Айлан Агбаан, кел-ни Рада Шалык сакманчылан

белеткел ажылдарын, ону харысагалыг харысгалыг үдүртүчүлүгүн кингир. Юби-лейге төлөптур үжүражыры-лыг келтир белеткел ажыл-дары хөй болгаш азы-бүрү, Ынчанга Тыва Республика-нын амьдыралында үлүг бо-лушкунга хынамчалыг бе-леткенир, ону эки эрттирер дээш амдан эгелээр тодаргай хемчеглери алыры чугула болуп турар.

Таан-оол ХЕРТЕК. «Шынын» көрр.

ЧАЙЫНДЫ СУГ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ

Барыш-Хемчик кожуунда Биче-Тей суруну Аянгагы, Көп-Кежиг хемчегден баткан чайынды суг ам барык бир ай ажыг уеле хөмө ап келген. Чайынды суг чамдык чуртка-чы бакшынарны херимеринче, подвалдарынче база кир-ген. Эң берге байдал ында теледөтүн чогулда чөмүп келгени. Бир эвес теледөтүн чайынды суг кирген болза теледөтүн көргүзүү хары-ла, радио дамчыдылгасы үс-турган.

Биче-Тей суурже кирген булуктаан сугу бооп, хем-чег алыры-биле кожуун ча-гыргазы тускай онза комисси-яны түргүскан. Комиссиянын даргазы кожуун чажырагы-нда хамааты камгалалынын шыванын начальнын онза дүвүрээзинин байдалдар-биле ажил чорудар комитет дар-газы О. Ч. Монгуш болган. Булуктаан сугу бооп, оле-чө шлак, сай-дуварак уруп чал-дары-биле кожуунун ма-шина-техникалыг организация-ларын эвилелдээр. Моон түнелинде теледөтүн болгаш сурже кирип чыткан чайын-ды сугу бооп шыдаан, оон агымынын уун өскерткен. Бо айкала Кызыл-Мажалыкта сөстелге-техниктиг бугурул-гелеринин химизация отряды-ны, кожууннар арызында суг ажылаар эгелелдин ажилдакчылары, чолаачылар, трактористер илөкпейлг ки-

болганда, бир коданга шээр болгаш бола малды малдаар-та багай чүү боор. Харын демин-даа болур болгай. Чүү туруп болбазы. Кайы-бирээ-зи ажыл-чоруюн-лаа кылгай. Оске үлүс эвээр, бат-боттары дуулажыр-каракталар. д а а болгай.

Маалыр-оол ТЮЛОШ. Тес-Хем кожуун.

ООРЛАРНЫ ТУТКАН

Мөңгү-Тайга кожуунун «Мөгөн-Бүрөн» совхозунун Шыгышдыр деп черде чуртап турар малчыны Чечек Намыевна Иргитиг кыштап чогуунга ордан чордан 56 сарыны бо чылдын январь 31-де билдинмес улус оорлаан.

Оорлар ол сарыктарны Каргы-Бажында Шапшаал деп кадыр-берге арты таварган казып тургаш, сүрүп алгаш болган.

Мөңгү-Тайга кожуунун иштиги хөкөктөр килдизинин начальнын орадакчы лейтенант О. Эвт. ИХЯ-нын истелде килдизинин ажилдакчы биче лейтенант А. Мон-гуш, ИХЯ-нын мал оору-биле истелде чорудар килдизинин ажилдакчы О. Салцак ко-жуун чажырагынын чолаачы-зы Д. Салцак болгаш Бай-Тайга ИХЯ-нын ажилдак-чызы В. Куудар олар шалып-кын ажилдаанын түнелинде, чиктен 56 сарыкты Бай-Тайганын Бай-Талдан тыккан болгаш оорларын илереткен.

«Бай-Тал» совхозтун сар-лык кадарчылары Хулер-оол Хомушкучев, Баактыг, Вик-тор Салцакович Авыр-оол болган.

Ол суурда ачка чөк Игорь Дамбылалы Дулуун олар сарыктарны оорлап эгелеш. Бай-Талдын 3-лүг. Ажык чогуунга сүрүп чөмдө берген болган.

Оорларын бирээни И. Д. Дулчун 3 сарыкты бакшы-нына сог алган турда, Ми-ланция ажилдакчылар туткан. Оорлар ам хонугуларда бол-гаш истелге улвас доостур. Бо операнын шалыкын чорударына Мөңгү-Тайга кожуун чажырагы үлүг дуу-рун көртүскөн.

(Бистик көрр.)

Тыва Республиканың Чазааның, Дээди Хуралдың депутаттарының кичээнгейинге

ҮНЕЛИГ ЭРТИНЕНИ ҮҮЖЕДЕН УШТУР

Тыва чер археологияның төөгүнч болгаш культураның тураскалдары-биле байлак. Даш вектин уелеринде эгелеш эртерге төөгүстүн амгы хүнеринге чедир чыгыш бистин чериксе, амгы-рабывьска, ажил-ижиксе, өртем-билниликсе хамаарышкан, эртерге төөгүстү эргек басып санап, котарып, тоожуп келир үнелиг чуулдерни эскиттери, майктары, чургайлары, хоюктары республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шнчиле музейинин даярдында, үстүтү кадынын чаа подвалынын штинде делгеттинип, кадагалатылып, шыгжатылып чыдар. Оларны музейинин түс-түс килдиктери тема айы-биле үе-үе бурузунге үлештир хуваап, келген аалчыларга көргүзүп, сонунгадып турар. Бо музейге келген, ында делгеттинген экспонаттарын сонунгап көргөн кижи төөгү, археология, культура алдарынын хөй-хөй, мун-мун үнелиг чуулдери өске, ажит черлерде чыдарын шуут-ла эскербер чоруй бар.

Дээди Советке социал айтырыгыны политиказын долгузуп биде харыялап тургузуда, улдугучулар херексе шоолуг албаан, тываал чугаалаарга, ол бүгү негелдер оларнык бир кулаандан киргеш, өскөзүндөн үе берген-дир. Улам тодаргайлаарга, капитал септелге кылгырыче, азы өске бир дуза көргүзүлгө, ниитизи-биле тыва культуранык бо көөчүтүгө сагыш салбайн барганар. Ычангаш музей бажыны хун келген тум-на улам эргижирел кел чыдар. Ол бүгүн чоокта чаа Дээди Хуралдың социал айтырыглар талазы-биле комитетиниң келигүүнү, депутат, чогаалчы А. А. Даржай-биле музейге кады чораша көргөн, холуусу-биле туткан бис. Бо бажынын зал бурузунге эртереп-неттери берген черлерин музейиниң хоочун эртем ажилдакчы М. Б. Кенин-Лопсан көргүстү. Улуг хоумдалып, сеткилинч дүвүрелин база катип илеретти. Делгеттинген кижи-дир өңгөлөр, улус силерге бурузун болгай, бистер база ынанал түр бис, айтырыгын каа-лаа чедир тургузуп көүрөң делгеттинген дилген Монгуш Бор-Хөөвөлү чыгыш эвес удаа сагындап турду.

Улаштыр музейиниң үстүтү кадынын штинге келидис. Ычангаш баарла чүгө чыгыш тар чаалап Уюн, Оон өске көрүк чок. Мун мурунда чыдарла республиканың чурт-шнчиле музейинге каш-лаа катал чораш мен. Шаны херек, өске кижилер шыкшап, зал бурузунде бар экспонаттарын сонунгап көрүп аларында аңгыда, ажит черде алын-мөңгүн өртерктиг эртерекселдер, чогаалдар, номнар, чуруктар, чораш-лаштан кылган композициялар, бойдуз байлаа чыдарын кайы билдирик мен. А чүгө бо удаада ол бүгүн көрүп каш, шуут-ла кайган калган мен. Ында чүгө чок дээр — бо бүгү хөрөгнни чыгыштал түрүп, даңзылап бижири чүге болза, та чеже үе эртер. Тыва культураның эртериниң хөй кезиг ында чыдар. Онансава ишти бичи, тар Хамакчы чуулдери тема айы-биле анал аңгылай салып алдыр аана болдумс. Аназ биске кыска тайлыбырны анык эртем ажилдакчы Людмила Кув-лар берген.

- Музей бажыны «чөнөэн», эргижиреэн.
● Экспонаттарның 92 хуузу үрелип, хыралып чыдар.
● Эртем ажилдакчылары соок, тар өрээлдерде ажилдап турар.

Найысылалда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шнчиле музейи тыва культураның көрүңүчү чүгө болганда, ону кым-даа ооп эрттес, кирил кээр, сонунгап көөр болгай. А сөөлүг үе даштыкы чурт-шнчиле келген кижилер ача бо-ла кээр аларган. «Чөңүл» берген бажы-музейге ажилдап тар, дикшип өрээлдерге олар моорлап кээрге, ыңчүгү чованыгы аларын, каа хулээп алгырыга, каа чугаа-ажырыга бергедей бээрин чогаалып, эртемден М. Б. Кенин-Лопсан, эртем ажилдакчылары Е. Ш. Байкара, Л. Х. Күүлар, фонд эргелекчи А. О. Дыттык-оол, музейиниң директорунун хулээлгезин күөлдүп турар В. Т. Монгуш олар ажит-чакыт чогу-биле чатаалп турдулар. «Чүгө» калдык-бир байырлар үезинде, өскөзүндөн аалчылар, туристер азы даштыкы чурттардан — Америка, Англия, Франция, Кыдат, Финляндия, Австрия, Германия, Голландия болгаш өске-лаа черлерден келгилээ делегациялар Тывага кээрге, ычан бисти, музейин сактып кээр даргалар бо» дикшири чүгө. Бир өске ында турбаан болза, музейин байлаа кайы чөгөчиг байлаа кээр деп. Ыча дээминде балыт-кал бо: музей бажынын элден 82 хуу четкен. Оон чыдар дүргүзүлдү республиканың чурттакчыларынын чыгарыш экспонаттарынын чүгө 8 хуузу көргүстүрүп, делгеттинип турар. А 92 хуузу ээртинип аадаан база подвал штинде ажит чыдар. Ыча үрелип, хыралып, баксырап турар. Харын-даа хөй-хөй өртек чок кол чүге бар. Ол болза, амгы бо берге үеде амгылар-пуртаарына четир акша-шалыңны болдуру-дур. Музейиниң фонд эргелекчиз айда 60 мун хире рубльди холга арып алыр-дыр. Аши-чегме, идик-хекке өртек дыка улгалды берген турда, бо дээрге, харыкчок түн шыкжалы. Өске ажилдакчыларын шалыны оон-ла көрүшүп, музейге кээр кижилер саны эвээш дээр үшкү категорияны кылып каан. Ажил төлөривиниң өскөй турарынын бир чылдагыны ол Чүвени чогу-на кижиңиз өңү-биле көөр чүгө болза, музейин эртем ажилдакчыларынын амгы хүнерде калдыг тургун, берге байлаа ажилдап турарын ожаар, делгетке көмүзүр ужурап турган чүгө-дээр ийни.

капитал болу бээр чыгыш аларган коллекцияларын болгаш материалдарын фото-гативтерин, документтерин, каасталга эртерекселерин база күш аймактын дүвүзүлгөн көргүзүп тура, болуңун чамдык болгаларын база чугаалаан. Чүл дээрге Айна Оюнованың тайлыбыр-биле аларга, делгетке залынч өрээлдер, оң көзөктеринде, экспонаттар болгаш коллекциялар шыгжар, кала-лаа черлер-лаа бир ай долгаламал төмөнтүрүлгө болу-дур, кыранаш ону ол үргүлчү хайгаарал келген. Температура доктаамал эвес, бирде серини, бирде чыгыш алар. А күштар аймактын дүвүзүлгөн салтан өрөөл штин шуут-ла ышкар чорду. Оон хайы йнаан, бирде чиктиг чыт дүмүкчк кээр, алаа кижичебин берип болур ыгыгы. А күштарын ол дүвүзүлгөн үрелип турар. Тывагай подвал штинге чеж шыкшап, өскөзү шыгжар чок болганда ында-ла йнаан. Оон ыңай экспонаттар кадагалат, шыжарынын бир кайгытпас дүрүмү бар чүгө-дир. Ол болза оларны делгетке залында, фонд шыгжарында-лаа бол-боттарына дээшес, аңгы турары, кыр-кырында ба-зырыныштыр салбаан. Каала-

жидерге ол шуут хоочураан аарыглар болу берген. Хоорайың сангилестандизияны ажилдакчылары музейге ай саңдыла кээр, ында ыңдыг байдалын кижилериниң калдыгына хоралып болуп турары чөгүчү черлерге дына-лып-лаа турар болза, ол база-ла огулуг түнел чок болуп келген. Дүвүрениң байдал чүгө музейиниң штинге эвес, а оң чанында эртем ажилдакчыларынын ажилдап өрээлдеринде, машина-техника гаражында база тургустунган. Ычангаш кышка үеде соок батареялар орта чылгыла, ычангаш үргүчү тоник ажилдап турар. Бир бичеке өрээлдерде үш-дүр кижилер ажилдап олдулар. Бир столга ий кижилер олу-солу айжарыл байдал. Музейин директору арааш, үш чыл төл берген. Калдынын байлаа-биле сөөлүг үеде ажилдакчыларын, Эртем ажилдакчыларын М. Б. Кенин-Лопсан, Е. Ш. Байкара, К. Т. Аракча болгаш өскелеринде каа-хар-назын улгатак, ычангаш ыңг-соок шыдаас, өмчилеп мангара ужура бо-ла таваржып турар. Аныкча ажилдакчыларынын оор-тан калдыг аарыг тып ал турары үстүнде бижидим. База бир

КОЛЛЕКТИВТИГ БУДУРУЛГЕ, ООҢ АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

Бай-Тайга кожуунуң «Тээли» коллективтиг бугурулузунин бугу ажилчыларынын конференция-хуралы чоокта чаа болуп эртер. 1993 чылда бугурулузунин кылдып чоруткан ажилды түнел чугаалашканар. Ол айтыры талазы-биле ул бугурулузунин директору Иван Маннайович Монгуш илеткеч кылган.

«Тээли» коллективтиг бугурулузунин хөгжүлдүгезин сөнхөө айтыры ул бугурулузунин кишинери таварыштырп турар деп, Иван Маннайович бодуну илеткени эгелээ. «Кывар-чаар материалдарын, машина-техниканы, кожуу машиналарынын, бугурулузунин ченсек-херекселдеринин болгаш өске-даа организациялар, чижээ, АТБ дээш ышкаш, ачы-дуза чедирилгезинин өртек-үезинин хөдүп эртер улгайдып турары база кээге ишчилерин бугуруп турар продукцияларынын салар өртектерин эвээжин бистерин улуг бергедээшкенирге таварыштырп турар. Чижээ, Кызыл-Мажалыктан эрт комбинда бистин саткан продукциястын өртөөн ам-даа төлөп берип турар. Чылгааны билдиртир — акша чок болуп турарында.

Оон-биле чегелештир, бистер ажил кылбас, үгүл алып чир дээр азырадыкчк хөндө ам-даа уштуман эш-өөрүн бары бистерге улуг шалтыкты ужураштырп турар... Чижээ, кадарчылар, тодаргайларга, Элер-Куйнуц болгаш Шат хойжу бригадаларын чамдык кадарчыларын чыгы үеде сиген белет-кеп албай, ам чүгө экилерин деп ораы ычынч. А ында кыштаглашыкы кончуг нарын байлаа келген. Малдын чир сигени төүп турар дээрзин илеткелчи демгелээ.

Эртер чылын «Тээли» коллективтиг бугурулузунин 227 кижиги штат өзүгара ажилдап турган. Оон штинде 29 тускай эртерингил бар. Пенсия назын чоокшудан эр кижилер 6, херээжин кижилер 5 бооп турар. Арткавтары куш-ажыл кылдыр назы үезинде кижилер бооп турар. А тускай анализтин түнелдиге, ажилчы кижилеринин 77 хуузу бугу ажилдаарга хаара туттуңган бооп турар. Оон алгаш көөрге, 38 кижиги кадык-лаа ажил кылбайн, ана-ла кылдаштып турган. Херек кырында ыччаар чурттап, ажилдап боор бо, бо рынок үезинде ыңдыг кижилер чүгө болуп турары? Ындыг кижилерин моон сонгар ажилга тутпас бис. Ындыг улус ажилдаар черлерин боттары тып алзын дээрзин илеткелчи чугаалаан.

Дараазында — корум-чүрум айтыры. Ол эртер чыл-биле денгээр, мун-не чүгүзүрп чорутар. Кышкы үелерде автопарктан гаражыне кеекжи болгаш дүнек үелерде, ында тургузуп каан машина-техниканын артык кезектерин оорлар чоруктар улаа-дараа болуп, ажил-агынын экономиказын улуг коргалды чедирип турар. Ол ам-даа үезинин-биле чиптөө. Бо чылын артык кезектер складишан ийи улаа оорлашыкы кылган. Оорлар туттушбайн турар. Борта таныл кижилер улуг бурулуз. Олар хөй нуруузунда-ла ылангы кеекжи үелерде, эңрикээр. Танылшыл турган черин каапкаш баар таварышталар бар. Чижээ, танылшыл Лидия Дакар ыңдыг турган. Ону ам ажилдаан хостан. А даңган ажилыга ак сеткилдиг, кижилерден негел-делгет деп өөренип көргөн, танылшыл Лапа-Салыр Багши-оолду бугурулузунин баштаар чери чоокта хөй-биле шаңнаан. Ычанга ажилдаар-ла болгай.

А чолачылар, механизаторлар аразында техниканы ээрчип башкаар чоруктар ам-даа эвээжөөш. Олар ажил-агынын хөй өрге дүжүрүп, хөй бензин, солярканы чыгыр-дап турарлар. Ынгалар-биле база улаас байырларды апар бис дээрзин бугурулузунин директору саңгырап.

1993 чылда «Тээли» коллективтиг бугурулузунин эр ажилчыны үш эвено, мал ажилчыны «Шат» хойжу кооператив, Эр-Хавак СБФ-зы, сарлык, чылды бригадаларын, он аңгы-да автопарк, МТМ, тулуг

адырлары ажилдап турган. Сүтү план өзүгара 300 тоннаны бугуруп тургаш, 245 тоннаны бугуруп, планын 82 хуу күөстөк. Ээтти 127 тоннаны бугуруп тургаш, 150 тоннаны кылдыр ажир күөстөк, планын 118 хуу күөстөк. Дүктү 75 центнерин бугуруп тургаш, 56 центнерин бугуруп, планын 75 хуу күөстөк. Эртер чылын төртүтүнген 3165 анай-хураганынын 91 хуузу, бызанын 87 хуузу, кудуну 46 хуу камгалап алган бооп турар. Тодаргайларга, төрүүр 100 башка онааштыр анай-хураганын 78 башты, бызаны 65 башты, кудуну 47-ин камгалап алган. Ол эки көргүзүлгө эвес-тир.

1993 чылда оорлаадып, самчылдан малдын ниити саны: бода мал—26, шээр мал—637, чыгы мал—34. Ол-ла бүгүн дүрүг делгетке ишчилерге, 73360 кг этти чидирип, бугурулузунин экономиказына 30—35 млн. рубль түнүг коргалды чедирген-дир бис. Ол-ла бугу тускай эртерининин, кадарчыларын, бухгалтеринин аппараттынин өттөчү хулээп ап турарынын коошкан, ийи ажилдын канчаар-ла аажо сулазын херечилеп турар чижек болуп. Чижээ, 1993 чылда дараазында кадарчылар кадарган мал-маганын оорлаадып, бугурулузун улуг каражаны чедирген; Фаина Сопла—68 баш бода малы оорлаадып, 2 млн. 675 рубль түнүг каражаны, Саая Ужароол—23 баш бода малы оорлаадып, 562 мун рубль түнүг, Александр Ооржак—31 баш, 465 мун рубль, түнүг, Ириг Каракыч—104 башты оорлаадып, 1 млн. 12 мун рубль түнүг, Самба-Лондул Шолбан—48 башты оорлаадып, 916 мун рубль түнүг, Хо-мушкы Чылбак-оол—27 баш түнүг чидирип, 432 мун-рубль түнүг каражаны бугурулузун чедиргенер.

Ындыг турбузе, чамдык кадарчылар 100 башка онааштыр 85-тен 120 баш чаш мал төлүп камгалап алганар. Чижээ, Олег Окалай—100 баштан 120 хураганын, Маадыр-оол Мукулай—114 хураганын, Владимир Шоңунал—100 хураганын, Карим Чүдүк—99,6 хураганын чүг башка онааштыр камгалап алган бооп турар. Олар боттарына эвээш эвес оруданы кирип алган эртер билдирер. А Олег Окалайны Көдээ ажил-агынын ГАЗ-53 автомашина-биле шаңнааны анаа херечи боор-дур.

Эр-Хавак СБФ-тин ажилчы-ка бердинген, ак сеткилдиг ажилчылар хөй. Оларга сааңчылар Каллар Окан-оол, Элер Монгуш, Урана Чамыя, Люба Норбу, бизаа ажаакчы Леонид Ириг оланын, илек кадарчы Ириг Дуун-оолду, кожуунуң шыраак мөгелерини бирээш, сааны, амгы үеде СБФ-тин эргелекчиз Анатолий Куударын болгаш өскелерин-лаа хамаарыштырп болур. 1993 чылда 325 га черг таварыштаран. Оон штинден кызыл-тасты—101 га, арбайны—76 га, сулан—156 га таваран. Бир галап план өзүгара 6,8 центнерин ажаап алган. Үезинин Кызылдын сайгырлыга баазасында, Дүрүлгүлгә станицасында, Турандал улуг өртерке-биле салып алдымыс. Бо чылын үезинин боттарыны чегелештир делгеткен алгыны чыгыр. Чүгө тоорук болгаш силос культуразынын үезинин садар алар.

Мал чемнини белгелиниң үезинде сигени 1800 тоннаны кылдыр тургаш, 1202 тонна азы 64 хуу, силосу 64 хуу, сенажы 53 хуу кылдыр күөстөк. Кыштаглашыкы кышкы кошкак кирген бис. Бо талазы-биле Сергей Ногайын сиген белгезкэн эвенозу планын оонаалдарын бугу талазы-биле ажир күөстөкеш, 6 млн. 587 мун рубльдин, оруданы алган. Акша чок, аямик байдалында ол акшаны мынчага дээр төлөп чалаан. А нога, картофель өстүрү эвено чүгү-да кирип шыдаан. Олар алган үезининин бажы өртөөн төлөп шыдаанарын.

Сарыг-оол САЛЧАК. Бай-Тайга кожуун.

ТУДУЖУ-ДАА, МАЛЧЫН-ДАА

Серен-Доржу Чыргалбайович Саттыг ажил-ижинин, амгылар чуртталганын дугайында солун дамчыштыр бижири дөй бодал алды. Оон өскө-тө-рөзүн аурту—Сүт-Хөл кожуунун Хер-Тайга сумузу, 1931 чылдын апрель айда төртүтүнген. Оңу доругу келгеш, адазына дузалажып, тараа-биде тарып, мал-маган азыражып, күш-ажыла кызымак кий чорун бичи ол тургаш көргүзүп эгелей берген, макталдын өстерин дыйнаар аларган. Оон сөөдүнде Тывага колхоз тургузушуңуң эгелей бээр, 1951 чылда, Хер-Тайга сумузуна тургустунган Сталин аттыг колхозка ада-нези кирип аларга, анык эр колхозтун туудуг бригаданын баштайгы үеде тайгага тууду ыңын айт-биле сөөртүр ажилга кирип алган. Оон сөөдүнде колхоз баштаар чери Серен-Доржунын ажил-агыга кызымак чорун көрөш, анык-яктарын туудуг бригадын тускайлап тургускаш, оон бригадирине томуйлаан. Чаа тургустунган туудуг бригаданы идегелди шыналып шыдаан-да, харын-ла аныктарын туудуг бригаданы колхозтун хоочун туудуг бригаданы ажил-агы талазы-биле, көргүзүлгө-биле ажил, колхоз баштаар черинден шаннал-макталды ап, мурнакчыларын одурууне киргениер.

Серен-Доржу Сат 1963 чылда ажил, амгыларын айы-биле Талы кожуунга көчүп чедип келгеш, база-ла бодунуң ыңык ажилын улгачылды. Бай-Хаактын көчүр чоруп 585 дуагарды колонназына туудуг бооп ажилдап эгелээ. Ол үеде ол туудуг чери «Тинделге» совхозтун баазына чуртталганын, культура албан черлеринин, мал кажааларынын туудугларын туудуп турган. Ол туудугларга Серен-Доржу Сат бодунуң үлүг-хөрөгүн кирип, үргүлчү шаннал-макталга төлөтпг бооп келген. Оон сонда Кызыл кожуу катал тургубүгүнганын биле көжүп чоруп 585 колонна «Тинделге» совхозтун баазыны чоруй баарга, Серен-Доржу Сат, бодуну кады ажилдап турган эштери Шылгаар Монгуш, Озур-оол Күжүгет сулгар-биле «Тинделге»

КАРАКТАЖЫП, ДУЗАЛАЖЫП КЕЛДИВИС

Ам база катал ыңдыг ажилын коллектив тургустунуп көзүңге чигизер мен. Эх! Кедергей-ле коллектив турган...

Кызылдын бажын тулар комбинатынын ыңы болбаа-зырадыр, эжин-сонга болгаш туудунуң өске-лаа чугула херек материалдарын кы-лаары пегинин ажилчына-рынын дугайын ыңал олду-рарым ол-дур ийни. Анаа бээр чыл штинде назаанык-чынын өөреникчиинден бригадирге чедир ажилдаар аас-кежинтип болган мен. Кижилер буруз эрээр-шокар чектер деп, бол-боттарыңга демейлешес аажы-чан-ныг, салым-чолдул турду. Аакталып өскөн булдулары-ыс, арбан-суммуvs, кожууну-нарывыс беэин аңгы-аңгы. Барып-барып бады келген Бай-Тайгадан Чүлдүмнер баштадыр, ол-бо Хемчиктер-ден Ооржактар, Саттар, Улуг-Хемжинээ, Би.Хем-нээш, дуу кайы ыракта Күд-гуртугдан Өрес Идам... чер-ле кымын чок дээр, бүдүн Тываның булуң бурузунуң эрес-экер эртери чыгып келген турдуvs. Ажил кыла бергенисте сорулгавыс, күш-шыдалымыс, чүткүлү-vs, баазынарывыс, бодал-дарымыс чыгыс аай болуп, иениң кады төрөөн оолдары деп, карактажып, дыңыңып, бол-боттарыныска дузала-жыл келдиwis.

Ычан чекке кирип келген улус магадаар чүе. Ында-мында сумелешкен, дугурушкан, демнешкен, амгы үенин нарын станокта-рынын баарында кайы-би-рээти тургупкан өөрүңге тайлыбтыраан... Ычангы үеде станоктары хандыр өөренип, ажилдаарын бол-тандырып турдуvs-саа, ажилымысты оон-биле кы-

зыгаарлавын турган бис. Хөл-биле чазанып, шеверлеш, каастап чүпү кылбас дээр. Чүгө ыччаар ажилдаар кижилер өзүлүг шевер, ус, тура-сорунтуп кижиги үнер дээрзин бистин коллектив-тин келигүүнү бурдуз биляр. Ычангаш шеверлээр, каастаар ажилдарга чаржы-даа бээр бис.

Частыгыр чок ажилдап чангыларыга, чазаныкчы-нын нарын мергенжилдин чактыгынын өөрениринге чактыс-ийи ай хамаанчок, ол хире чыл беэин эвээш болурун херек кырында холум-биле туулуп, сулгул караан-биле шыгжап көр-дүм. Кадагыны чазыг чок кадары беэин беэин эвес. А бистин оолдар амыр-ла, чүгө карбаш кынырга-ла, каага арта «тыг» дээр бол-бас ийник. Эжин, соңгалар-ын хунде чүс-чүсү-биле ча-зап, шеверлеш, каастап ду-дурп турган бис.

Кижиниң иштиңи делеге-ий — бодалдары ырынч сөзү бооп, а станоктар, мас-кааларны даажы аялга бооп, тааланчыг ырыны бадыра-дыр, ычанга сээң холдарың туудунур, буттарың бастың-гыр, саңгыкы серек ажил-да киритер сен. Чүгө диез, чанында ажилдап турар эжинче бузурелиң улуг, эжин база ыңдыг, калдыгы-да үеде сен деткип, дуза каларыга белен.

Колдуңда анык кижилер болгаш спорт биле күш-ажылы холбап турган бис. Бичин чалсар, дыштангыла үезинде-ле хол бөмбүт, стол теннизы ойнай бээр бис. Спорттун ол хевирлеринге сундулут, шыраак дээр хар-таачыларымыс база бар. Оларга бузуреливиз улуг. Байырларлар үезинде хол бөмбүтүн маргыдаанына шанналдыг черлерин бо-ла эңкээр өрлөр болгай.

Спорттук күш-ажылыч со-нуургалдарында аңгыда, кижиге күлүтүлүг дыштангы-ла чугула деп чүвени шуту мөдөлер билер чордуvs. Дыштангыр хүнерде арыг ааларык селгүстөп, чыын боорга Чаргыталап, кат-чымыс чыгып, күс дүвөөрге, чооруктап, ниш-кулаалып, кыкын «Тайга» станица-зынче хаактап, чүңүлүг, баштарымысты дыштангы-рып, эрт-ханымысты даякы-тырып, дык-лаа эптиг-найы-ралдыг ажилдап, чурттап чордуvs.

Эле тургустунушунуңуң мунгаш орунче кирип, Гор-бачевтун эртерги хайыңды-рып каакшан калдынын шы-буз төрөөн Тывавыстын агаарын баксырадып эгелээ үелен бээр чегинистин ажил-чорудулганынын сула-рып турарын эске-ларга, ону калдыг-бир арга-биле быжылап аары-рып эвин дилеп турдуvs. Ынчалза-лаа хун буру өзүп турар өртерктен чектин бос-кун үер дөзөңгү чыра сол-ла орду. Даңтын амгыларал канчаар-ла аңдылар, өскө-ренип турда, күш-ажыла хамаарылыгымысты өскөргө-пей, быжыг туттунушкан, демивистин кадып, кезек үе-де сандынышпайн турдуvs.

Ынчалза-лаа коллектив чивис доран эвес-даа болза, үезинде чидип, тараан. Каш-ла борбак кижиги артан. Ма-наа мындыг чүүлдер сал-дарлыг болган: өртерктер-

Оон ыңча дээрн черле чөптү боор, чүгө дээрге бүгү назынманда туудуга ажилдаан болгаш мал ажилына арга-дуржулам эвээш деп чүвени сөгөл олурары ол-дур ийни.

Чыргал-оол ОНДАР. «Тинделге» совхоз.

БИСТИК ХАЛЫН СУДУРУС

Бистин Халын судурус бодуңун чурумалдыг черинде туттунган, туудуг-сууру хун келген туудум-ла немежин ту-рар. Эн ылангы, канчаар силер, чагы үеде хат-салгың ааы-биле яны-буру кат, чи-мыстин чыды дүмүкчк кээр. Онда-ла сүүв.

Сүүрда албан черлери чет-ки: ийи магазин, эмгелге, школа, чүргөл сады, Кудь-тура бажыны...

Сүүрүн Кудьтура бажыны Григорий Олай-оол эргелекчи-леп, чон чүлү үдүткүчүзи, да Валентина Насылд ажил-дап турар. Кудьтура бажы-нын ажилынын дугайынын чон хоумул чугаалап турар. Оюн-тоглаа, темалыг-даа, дыштангыла-даа кеежээри болбоостан, Уран чүлү уду-ткүчүз В. Насылдын ажил-на харыссалганы кошкак. Бо ажилынын мурунда сүүрүн албан черлерин эргилдир ажилдаш, ажилына

түрүм эвес чорун көргүскөн. Ындыг-даа болза анык кижидир болуп эгитинип, ажилдазын дээр, амгы ажилына даогалар кирген чалаас.

Николай ШИРИН-ООЛ. Кызыл хоорай.

МАЛЧЫНАРЖЕ БАРАН ЧЕДИРЕ

Маалымнарже бааран чедирер беэин тыялбайн турда. Абаканан аватыны эгелеш, адазынга аар өл-текке сатырып турар. Чоокта калайы Айлаңны бижектез.

Шагала ажилдакчызы ба-даа болза калды-даа дуза чок бооп турар, харын булу арага-ларык сундулуг. Ара-гачылар, оорлар-биле деми-чк чорутпас шагала ажил-дакчыларынын Халың суурга херээ-даа чок деп болаар бис.

Тавара ООРЖАК, Алдан МОНГУШ. Би.Хем кожуун.

Чогаал болгаш үе АНЫЯКТАР-КЕЛИР ҮЕВИС

Тываның Чогаалчылар эвилелин катар тургузуу алдыныстап болуп ийи чыл чыгып келип тур. Ам чол эңзелдирген Кожуңгунер...

аш, сөөлү чылдарда ол бүгү чедип алдынган чүүлдерини окунуп чыгип келинбис. Ном үнүрүр чегиниң сан-хөө байдык берген дээни-биле номнар үндүрүлгези кызыралган, ыдыңга анык чогаалчыларның ынак ажаныр — шулч номнарлар үндүрүрүс тон бергелээ. Чечен чогаал катжыкшыкчынарынын ажыла база суларда, каш-ла кожуңула доктамаал чүрүшүр апаран. Топтен топчүкүнер анык, катжыкшыкчыларга боттуг дүзү чедирер аргавыс база эвээжээр, баштаар чериниң сан-хөө байдык чылдан чылче дорайтап олурарындан нидык болбастын аргавыс чок.

Бичангаш ам чаа байдалдарда чаа өзү-биле, чогаалчы көрүшкүн-биле анык чогаалчылар отузунга ажылды чоруура уктуруг болуп келди. Чечен чогаал катжыкшыкчыларның ажылы дорайгезинде чүгү кичиргелдин угаар апар. Бо талазы, биле кожунуңулар чурттап, ажилдап чоруу чогаалчы эш-өөрге, тыва дүзү болуп төрүн чогаал башкыларынага идегендиз үлүг. Бир чогаалчы чурттап тураар чериниң айы-биле өзүн каш кириңден эвилеп, оларның чогаалчык өзүлүгезин дүзү-салап, хей-адын көдүрер болза, ол дег буняңгы үлүк кижиниң чогаал со-нуругалын эскерип, оон бичи отчүгөжүн чүшкүрүп болу-дү баштайгы үлүг эки чо-гум-на оон башкызы болбас чүве бе? Школачыларга чечен чогаал бөлүмүнеринин укур-утказы дыка-ла үлүг деп болаар мен.

Бай-Тайганың «Мөңгүлек», Барың-Хемчиктин «Мажа-дык», Улуг-Хеминин «Улуг-Хеминин чалгылары» чечен чогаал катжыкшыкчынарының ажылы үлүглерин деп санап болур. Оларнын үлүгү-түкүдүрү (К. Чүдүм, Б. Чамбыт, М. Күжүгет, В. Хомушук, К. Натпий-оол, А. Багыш-оол) коңул-ла шын оңукту шилип алган: чүгүле чогаал сайгырылгези-биле кызыгаларына, ыраажыларын, композицияларын, чүрүкчүлүгүн, культура ажаллаачыларын база эвилеп, чоң ортузунга культура-массалык кемчелерин ай чорудуп, ко-жа-хөлбээ кожуңуңаже үнүшкүнерин бозин кылып, көзүң-чамык бот-акшалдан-рышкыны боттагырып шы-дал чуртаалар. Бо кожуну-нарынын чыгыралдарынын мур-нуздан дегимче база бар

дээрзин үлүг өөрүшкү-биле демгелдес өргөвүс чок. Уран чүүлү, культураны шаа-биле деткип, сагыш са-лык чоруу үлүгүтүкчүлүк, деткиччилер ийла бар бол-ган-дыр. Ол дээр өөрүсөс, оларга мөгөйсө болза, чүү дээр өөрүрүл, кымнарга мөгөрсил!

Ийде, шаандан бээр тур-руп келген ийдегидин арга-анык чогаалчыларынн се-минар-хуралдарын эрттерин Уламчылар чүгүлө. Сөөл-гү катар 1987 чылда болуп эртен ынак семинарны бо-чылдын март 23-25-те эртин-дөр дээр баш үлүг чарлап, оон негелдерин солугна чарлап-лаа турдувус. Ол негелдерлер өзүгаар кожуну-нардан келир киржикчилер чогаалдарын баш үлүг чо-рүрлар азы культура нил-дистерин дамчытыр адис-сыван динчалыр турган. Амдызында ол талазы-биле мезгелер биске барык кел-дир бейл турар. Чогаалчылар эвилелинге сан-хөө талазы-биле дүзү көргүсөр болган деткиччилерге база боттар-ыг бергезиңизге тавар-жып, семинарны сонгаала-дыр болза эки деп санап киргиз. Бичангаш тургусту-нуп келген байдалды өң-чүп көргөн. Бо семинарның апрельдин ийлиң чартыгыне сонгаарларды деп шынтыр-ланып бис. Тодатгы хүмөрин оон соонда динчалыр.

Семинарнын түнелинде салым-чаяаның аныктарын илередип, оларнын чогаал-дарын парлап үндүрөинге дү-зүлө залажар бис. Ажылдын бо хевириниң шүлдүлү негээр-лаа болза, ангы-ангы салгалар-нын чогаалчылары-биле бол-гаш боттарынын эш-өөрү-биле таньжып, чогаалчык харылаалар түлүп алдыр ар-ганы аныктарга бейл тура-ры-биле эпиг.

Анык чогаалчыларын деткиччилер өске-даа арга-хевир бар болбайн канчаар. Келер үлөңи салгалык дү-жүлө бөгүндөн эгелер бо-данырымыс албан. Оун бис-ке тыва чогаалдын үлөңи-лекчилери — үлүг өгбелери-не чыгып каан. Салгал да-мчан харылаалар, чогаалчык хей-арт, сүлдү-соруук че-ле үлүкүлөңүн деп чагай куушкын боттуг ажыл-хе-рек-биле балыктыктыңан тура-ры болган.

Николай КУУЛАР. Тываның Чогаалчылар эвилелинин баштаар чериниң даргазы.

Ажык кичээл КЛАСС ШАГЫНДА — ТЫВА ХҮРЭШ

Бистин Хайыракан орту-маң школазы Улуг-Хем кожуңуна хей өөреникчилер-диз, улуг школаның бирээзи. Нийтизи-биле 589 өөреникчи бар. Олар боттарыны хостуг үезинде спорттун ангы-ангы-хевирлеринде база уран чүүдде болгаш казыныр, даараныр, аргыттынар бел-гунмерде хаара туттуңан. Башкылар коллективинде шилип алган эртемниге өзү-лүк бердинген, ажылынга сонуурагды, өөреникчилер-биле ажилдап билир хоочун болгаш дуржугалыг башкы-лар хей.

Февраль айда класстар аразында яны-бүр темага ажык кичээлдер эртип тур-ган. Мен бодум 2 «а» клас-стын чалааны-биле ажык кичээлге олурдушум. Ки-чээлдин темизи — «Хүреш тыналарын ынак оюну». Бо теманың шилип алганы тавар-чыга эвес деп болаар мен. Чүге дие Хайыракан суур-ла хостуг хүрештин 22, тыва хүрештин 9, самбо хүрештин 2 спорт мастер-ири үнгөн болбай. Оларның хей кезиниң школага өөренип тургаш-ла мастериңиң норма-зын күсүлсеп алган Бичан-гаш Хайыракан суур мөглөр чүрүп деп чүгүлө азы, куруг черден тытып келбээр деп чүвени шыңзыдып орамы ол.

«Күштүгүлериң хүреш ши-нээр» деп эге-биле клас-сынак Варвара Киргисова-ны Салгал болуңа чога-алды тургускан планын өзү-гүр кичээлди эгелээр, Баш-

кының ажылын, өөреникчи-лерин билин хынаар тус-кай комиссияны баш бурун-гаар тургускан. Школа ди-ректору Н. С. Маспы-оол, өөреникчи Н. Н. Суунак, Г. Д. Дөк-пер-оол болгаш чалаттырган ада-иелер комиссия кижиги-нери болганнар. Өөреникчи-лер тыва хоореш дугайында бот-боттарының чогаалды алганы шүлүкчүгөштери ар-бын болган. Кичээл төнүп турда, 8 мөгүниң хүрежин салган, Шупту содан-шудак-ты оолдар чыскаалык-каш, дөвүн үнүп келдилер. «Дөге баары» деп ырың аялгазын Сүрүн-оол Салгал бола ойнап берип олурду. Тыва тоннарлыг мөгө сал-гычылары — 6 «а» класстың өөреникчилери Буян До-жуй биле Шолбан Аракчаа мөгелери кыйгырып, хүреш-тин эгелер бергенер. Мөгелер улай-улай үнүп, ачыр-лачыр тутчуп тураар өйде комиссия кижигиңнери база ада-иелер клас кичээлинде олуржуп турарын шуут уттуңуңа, оолдарның хүре-жин сонуурагды-биле көрүп, мөгелериң хей-адын кө-дүрүп, өөрүшкүлүг шуугап турдулар.

Моон алгаш көөрге, хү-реш, шынап-ла, тываларның ынак оюну дээрн көстүп турар-дыр. Сөөлү салгал Артып Серенама, Буян Уенис-Көк хүрежири-биле үнүп келдилер. Артыш экин этин соданан туткаш, бир

талазыңе чаа тудуп октаан. Ол 2 «а» класстың «Чаан» мөгези деп шота атты чаалап алган. Ушкү болгаш дөртүк черлерин ээлээр Кан-Демир Анык, Айдын Хоवालгы класзының «Арзылаң» мөгелери деп шота аттыг болганнар. Шанналдыг черлер аттар-биле кады суй-белек-тери тываскан. Ол ышкаш «Чараш девиг» дээр Сай-Хөө Кызыл-оол, «Тилелгеже чүг-күл» дээр Айдын Хоवालгы база мөгө салгычылары, мөгелер дугайында хей шүлүк-тегин эки номчаннар суй-белектерин турсакала ал-ганнар.

Мөгелерин содак-шудан болгаш мөгө салгычылары-ның тыва тоннарын ада-иелер боттары дээрн, суй-белектер сатчып, чагай аш-чөмөни кылып өң, клас-стың үлүкүтүк башкызыга үлүг деткичмени көргүскөй-нер, Варвара Киргисованың белеткээни кичээл спортчу байырлап кылдыр эртен.

Комиссия кижигиңнери өө-реникчилерин кичээлге эки белеткенинге демгелеп, кө-рүлде материалдарын шы-нарлыг кылгаш, таарыштыр аскаңын хынап көргөш Вар-вара Киргисована Салгалын ажылыга «эки» деп демдекти салганнар.

Владимир КҮЖҮГЕТ. Тыва Республиканың күш-культуразынын алдарыг ажылдакчызы.

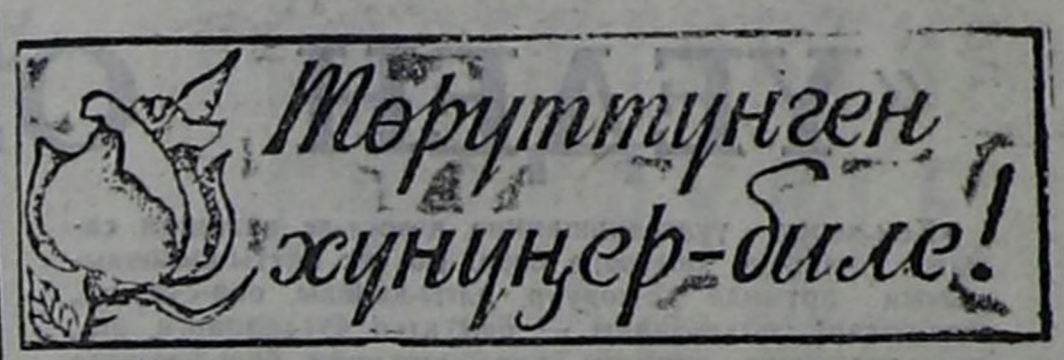
КАДЫКШЫЛДЫҢ КАННАКЧЫЗЫ

Чырык чер кырында кижиниң кадыкшылы дег үнелиг эртинче чок. Ону айт бажы алдып, бөрү бажы мөңүн-биле ойнап, салгалык болбас, эң хоар эртинчедир. Кижинин омак-сөргөз, чоргаралы-лаа оон эгелээр. Ие, калыкшып турда, амдырал-чурттап-ла, хөлдү, күш-ажыл-даа динмит-келер. Кадыкшыл — күзөлдөже бүзүрелдиг чүткүл-ла бооп болур. Аңаа эртем-билини, күжүң харам чок бараалдаш чүрүп эминчиг эртем-мерге-жлий буняңгы болгаш хундүт-келдир-лаа.

Хуна Кыстаевна Сарылар-ны Хер-Тайга биле Кызыл-Тайга суурларда таньвас, бил-бес кижин хоар дие хөөрөлдө болбас. Ол дыка хей аваларының дарактарын чы-дыралдыг ава, эмин-дир. Мергежил огуумаң эрчим эмиң, оңу Кызылдың эрчим эмиң, эрчим эмиң болган. Ам оон на-зыны бежен хоар ажып чоруу, чурталтагызын барык үжүн чылдарын чоңуңу калыкшы-лыга бараалдагып келген.

Амгы үеде ол Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга суурунда мед-пункт эртелекчиң бооп ажыл-дап турар. Ажил-биле ажил-дөмөй: аар-чинкиг, чемелел-дөр, өөрүшкүлөр-лаа турар. Хуна Кыстаевна аңаа хей удаа таварышкылаан, амды-рал-чурттап, ажыл-мерге-жилге каалама орук турбас деп чүве ол-дур. Мунгарал, чемелелерге, өөрүп четти-ринкинин эрчим чылыг өстөр-түң хей удаа таваржып чоруур. Бачым азы берге аарыгдан сегидир эминчиг ал-ган кижиниң сеткил-сагышын-дан «Четтирдин, эмин» дээр эстерия доктамап динчан келген. Бо дээрге үстүлде адаанын хоочун эминчиг мер-гежилниге ханы бердингенин, кижилерин калыкшылы дээр шүрү-соруукту күш-ажылың херечини шыкажыл.

Оон ажылы медпунктуга келген аарыг кижилерин эминчиг-биле кызыгаларың-майып турар. Чон ортузунче кирип, эминчиг лекция, бөссөларын чорудуп, кижилер-биле харылааны үстөй чоруур. Агитварталдар,

Бистин эрчим ада-иелер Кызыл-Уруг Кенил-ооловона ДОНГАК бо хүнерде 70 харлап, бодунуң юбилейин эртин турар. Ол хей уругдарын авазы, кыргач-авазы болгаш республиканың эң хоочун башкыларынын бирээзи «Тыва АССР-ниң школынын алдарыг башкызы» деп хундүлүг аттын эвилелини. Ол бодунуң ажы-төвүн дээрн эртем-бил-лиг башкылар, эмирлер кылдыр кижизилдип каан болгаш аныктарга үнелиг арга-дуржулганы ама-ла берип, арга-сүмезин казып турар. Бичангаш ада-иелеринин юбилей-биле аңаа сеткилдиг ханындан иңг байырың чедирби-шаан, бажыг катжыкшыла болгаш аас-кежини күзелиңис.

Дуңмазың уруглары: Мария Шоогаал, Өнер, Өлчей, До-лаана, Чоң Суудуйар, Кызыл Хоар.

Бистин хундүлүг ынак ачавыс Данов Демедович ХЕРТЕК Бай-Тайга районун Кара-Хөл суурунда чурттап, ажылдап турар. Авазы март 18-те 58 харлаар. Ол бодунуң чоңуга үлүг хундүткелдиг, ажыл-иши болгаш ажы-төвүн дээрн деп-теп-тиг ада, ак сеткилдиг, шыны кижин. Бичангаш ачавыстын төрүттүңген хунуң таарыштыр байыр чедирбишаан, ам-дырал-чурталтагызыга чедимкиңнерин, аас-кежин чүркетин ханындаан күзөрүвисти илереттинс.

Уругларынын авазы Кара-кыс Ленинская уруглары До-лаана, Долбан, Шоңчалды, огулу — Толлуг-оол, күзэлери — Ажда-оол, Шолбан, кези — Чоңгаймаа, уругларының уруглары Буян, Херел, Долаана, Кемик, Чаян, Алена.

Комиссия кижигиңнери өө-реникчилерин кичээлге эки белеткенинге демгелеп, кө-рүлде материалдарын шы-нарлыг кылгаш, таарыштыр аскаңын хынап көргөш Вар-вара Киргисована Салгалын ажылыга «эки» деп демдекти салганнар.

Владимир КҮЖҮГЕТ. Тыва Республиканың күш-культуразынын алдарыг ажылдакчызы.

Чарлалдар Бюрозу

«АЗИГА САДЫГ БАЖЫНЫҢ ТЫВАДА ТӨВУ» эреглекчилерге даразында барааннарың садып алырчы сүмөлүр: эр улус чүрүлери — өртөз 10500 рубль; синтеп пөстөр, (хейлен, платье, постель, сатин пөстөр) — өртөз — 1 метрин 1000 рубль; автомашиналар (Волга-31029, Жигули-063, УАЗ-469) чехолдары, шаажан аяктар.

Барааннар өртөктерин туду болгаш шилчидил-ге-биле-лаа санажып болур. БИСТИН АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, 15. Телефон № 2-13-58; «Октаргай» мага-зин, Кочетов, 44.

ТЕРГИН ЭКИ БАЙДАЛДЫГ

«УАЗ-469» автомашинаны садып азы 1992 чылдан эрте эвес кылып үндүргөн «ЗИЛ-130»-ге азы «Жи-гулиге» орнап болур мен, о о ышкаш чартык кезиниң чагайлыгы кылган 3 өрөлдүг квартираны аар эвес өртөккө садып азы 1992 чылдан эрте эвес кылып үндүргөн «ЗИЛ-130»-ге орнап болур мен. Оон ынай Моолга аргаан дүк бодуштуг 2x3 хем-чээлдиг хевисти садар мен. Долгаар телефон № 3-51-30.

БИСТИН ХООРАЙДА «БҮЗҮРӨЛ ТЕЛЕФОНУ»

«Бүзүрөл телефонуңуң» дугаары 3-24-20. Бо телефон кежээ-киңиң 19,00 шактан эгелээр, эртериниң 7,00 шакка чедир ажылдап турарын динчаттымыс. Амдырал-чурталга кандыр-ла таварыла турар. Бичангаш бир эвес силерге кудураныг, чыгараныг болгаш шылажыр арга чок аар-берге үелер туруп кээр болза, «Бүзүрөл телефонуңуң» долганар!

Ол телефонуңуң ажылдакчылары силерниң өг-бүлөңерге, черле ынчаш, амдырал-чурталтагыра-да таваржып болур бөгелерин ажил, шылажып өртеринге боттарынын арга-сүмөлери-биле дүзүлээр.

БҮГҮ КЕЖИГҮННЕРИНГЕ ДЫҢНАДЫГ

Бот-догунаан Тыванын улусуң намын Кызыл хоорай конференциязы 1994 чылдын март 18-те республиканың проф-эвилелдер чөвүлдерин хураллаар дыйнап 16,00 шакта эгел-дээрин намың бүгү кижигиңнеринге алынап тур, ПОЛИТЧӨВҮЛӨЛ.

«Шын» солунну дамчыштыр

Аар болгаш үр араанынын соонда мөгези бистин ынак ачавыс Иван Чамзыович Салгал сөөлүгү өрүккө үлөң, өрүккүлүрүңа буняңгы аш-дүзүлүг көргүскөң, бис-ке эртинчидир аар-берге хундө-лө эрчим-биле кады тургудың дөзүлүг-төрөлдерге, эш-өөрге болгаш кожа-хөлбээ чоңга мөгезин турарыңың «Шын» дамчыштыр үлөттүңис. Өөнүң ээзи, үрүлгүлү.

Бистин ынак дунмавас, огу-луусу Шоран Байын-оол-узы Моңгуштун мөгезинин соонда бистин ханы кады-ла-лысты бот кады үлөң, буняңгы аш-дүзүлүг көргүскөң дээр, Өвүр, Эраин, Тес-Хем кожунуңуңа келген чоңу-чүкүлөр, төрөлдерге болгаш эш-өөрге мөгезил, четтиргени-сти «Шын» солунну дам-чыштыр илередип түр бис.

Төрөлдерин. дүне 19-24, чамдык кожуну-нарга 9-15 градус соок бо-лур. Хүндүс 0-5 градус соор. Кызылга шокор бұлуттаар, хар чагбас. Дүне 21-23, хүндүс 2-4 гра-дус соор. Ийги хевирин агаары. Кадым кошкак кижилерге таарымчалыг дүн.

Бөгүн республикага көчүп турар бұлутталыг, хар чаг-бас. Хаттын күжү секундда 3-8 метр чедер. Агаарнын температуразы

МАРТ 17-ДЕ «НАБИРАЛ»: «Бажында чааскаан» 10,00, 12,00, 14,00, 16,00, 18,00 шактарда. В.О. ДЕОЗАЛ: «Ойнаарк полице-ин» 9,30, 13,30, 17,30 шакта-ла; «Эрлер чорувас» 11,30, 15,30 шактада. «КАА-ХЕМ»: «Иңг чүткүл» 13,00, 16,00, 17,00 шактарда. «ВОСТОК»: «Нобрыла үрүг» 14,00, 16,00, 18,00 шактарда. «ОТЧУГАШ»: «Амдызында час чоругу» 9,00, 12,00, 15,00, 18,00 шактарда.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505. Тыва Республиканың Пар-далга болгаш информатия министрствозунун типо-графиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчу-зу, бажың № 1.

КАРГЫШТЫГ, ХАЛАПТЫГ, ХАННЫГ ЧЫЛДАР

(Эгези 3-кү арында).

чаа Удуртууларын салдары дийнип турар. Бичангаа СКПК ТК-нын, Коминтернин андиз-теринде, а ол ышкаш респу-бликада архивтерде бар төвүг документтерин өөренип көө-ргө, код бурду С. К. Токага онаажыр болу дег. Бо дугай-нда Хемчик-оолдун өчүгү 1936-1938 чылда ТАР-нын Иштики херек яамызынын сайыды турган О. Я. Полаттын «Сөөлүгү сөзү» барымыла бо-луп магат чок. Мэни хууда динчаанын, номчаанын, бичегиниң мындаг: 1932 чылдын чалынына ТАРН ТК-нын Даргазы Ингит Ша-дрьжаптын кадыкшылы ба-карып, ажилдап шылавыс болу берген үесен сонгаар намын бүгү удуртуулазын Тока холга алган. Ат-алларга, бе-дик албай-дүжаала ынак, эрге-чаргыже сундулуг То-ка дарга бодунун холунга чүгүлө партияның эвес харың күрүнерин бүгү эге-чаргы-жык мөөнөөр болай берген. А Чурмит-Тажы Тангай олар аңаа удурталып, намын болгаш чаазаң алыс элис соругуна чыгып ай-да бол-за оларын ажил-чорчулга-зынын арга-методтары, ке-вирлерин аңгы болгай. Тока болза Тываның хөгжүлгезин соода учурду. ССР-ниң дуржулганын шүчүт хоолдан-дып түрүп берди. Бичангаш олу намын удуртуулазын со-дурду эмин эртен өөңнөөр-дө чорукту шөгелер харың сок-салыр деп болдык-биле Алг-Тюлюш Хемчик-оолду, Сат Лосаңын, Оон Сенгичкин, Хоवालгы Токанын Кара-Сал Пивинейин, Кужугет Беренин Кувлар Сунгар-оолду ту-бууверипкен. Бичангаш Ты-вааның бичангаа удуртуула-зына ачы-ангы үзүл-болал-

дыларг удурлангышк ийи бөдүк тургустуна берген. Намын удуртуулазында Токаны чалылар дээр бөдүк-түн удуртукчузу — Чур-мит-Тажы, иделкейлиг тала-дыкчылар — Тангай, Хемчик-оол болгаш Тока эске-лер болу бөдүкүе удур бө-дөк бир бөдүкчүн удуртук-чузу С. К. Тока, оон иделкей-лиг талакычылары О. Полат, А. Байыр, И. Балыра, Х. Базыр-Сат, Н. Товариштай болгаш оон-лаа өскелер. Чурмит-Тажыны бөдүкү Токаны намын удуртуула-зындан чалылар дугайында айтырганы ССР-нин хама-арыкчы органына мур-нуңа тургускан, оу айтыр-гы Борисов, Богданов, Зыкин, Сокольников, Райтер шыкаш кижилер дегээр. А ССР-нин бүрүн эргелиг төлөзүн Мель-чон дегинчир. Бичангаш ССР-нин удуртуулазынын та-лазындан ынак айтырганы тургузарын соксалар дээр. Чүгө дээрге Коминтерне бо-лгаш ССР-ге Токанын артык бердинген болгаш ийдегидин кижини Тывада чок деп санап көргөн. Бичангаа С. К. Тока-ны мландыг шын билгенер-дир: ол ТАР-нын болгаш Бүгү-эвилелдин Коммунист (большевиктер) партияны-ның (БК (б) П-ни) — ийи на-мын кижигиң болуп, кайы на-мын-лаа хуралдарына олур-жуп, программаларын хууулап, устав негелдерин күсүлсеп, кижигиң дандырларын ийи намын кайызына-лаа төлөп турган. Мындагы айтырганы кымнар ССР-ни мурнуңа тургузуу талазына Токага болгаш оон туралакчыларга доразан бил-ден берген. Бичангаш Тока болгаш оон бөдүкү Чурмит-Тажынын бөдүкчүгө үдүр шин-

тирлиг хемгелерин ийел-бөдүкчүлүк аргалар-биле эвес, а шиткин херектер органына-рын күжү-биле боттадырган. Оон түнелинде чүң болганын дээрге Чурмит-Тажынын бө-дүкү «контрреволюстуг» болгаш Японияга саттыгын чыгаш шпшон организация, а намын удуртуулазын солур дээр үдү бөдүкчүн планы — эрге-чаргына эжелеп алдыр, революстуг нам, чазакты дү-жүр, феодалдык дээр өңдөр дээр база-ла «контре-волюстуг» хемелишкиснер кылдыр санап көрдүңс. 1938 чылда репрессиянын кол чы-дагыны, бажызы шак мында деп болаар мен. «Тостун херээди» Токаны бурдуулакы дег документтер чок деп, чамдык эштер чургулап турар. Бичангай канчаар: С. К. Тока — ТАР-нын Иштики херек яамызынын сайыды Полат, оон байпас-качылары азы күрүнерин өмү-нээзинден аялакчы Тоба-рыштай. Оңа ажык суд дар-газы Олдуң эвес, а ТАРН ТК-нын Даргазы, ол үеде бе-зин Тыванын бүгү чоңундү, анык-өскөнүнүн «ынак бол-гаш хундүлүг баштыңчызы» болуп турган болгай. Оон ынак, ол конучтук угаан-дыр, беңик керемчелдиг, ка-ры сагышты болгаш каржы кижини болганда, бодунга ке-лиңизде барып халай берги дег документтерин кеземче херээңе чүге кирер ийик. Бичангаа АРН ТК-нын Президиумунун болгаш Биче Хурал Президиумунун кат-тышкан хуралын 1938 чылдын август 30-ның кежээзинден 31-нин дан бажына чедип Токанын даргалааны үк хуралга оон чүгаазы. ТАРН ТК-нын III оңаза пленумунга илеткелди, айтырылгара ха-

рыларын, АРН-ТК-ның Пре-зидиумунун «контрларны» коңул үзе узууткар дугайында доктааларына ат салга-ны Тывада контрреволюстуг организацияны узууткаан чо-к кылды турарынын дугайында Коминтерне база ССР ТК-ка оон бижимел документтер 1938 чылдын күрүне эргиле-эри кол рольду Токанын ойнаанын балыктык турар материалдар эвес чүве бе? С. К. Тока болза пролетар-ды агы-ызыгууру болган-дыр. Марксист-ленинниини, Октябрь революциянын идеяларын түрүңүн ханы-дылардан хууулап алган деп, чамдык үдүс чуртуулап турар. Ол шын хурал. Шыңалжак оон пролетаржы ызыгууру политиктиг удурталгычылар-ына хамаарыштыр ханыг репрессияларын ажылаар эргени аңаа канчал-даа бер-бөдү болгай. «Тостун херээ» 8 томдан тургустунал болгаш шиткин-диз-биле 1575 арында бижит-тинген, парлаттыгын, Чоокка чедир-ле чажыт, хаалгыг чыккан төвүңүн ол архив документтерин эзиниге те-дир ам-даа шинчелетинмээ болганда, үк документтеринин шинчелээр, өө-рениң көөр, анализин кылдыр соругуларг эртемден төвү-гүчүлери, юристерин, фило-лог документтерин кеземче херээңе чүге кирер ийик. Бичангаа АРН ТК-нын Президиумунун болгаш Биче Хурал Президиумунун кат-тышкан хуралын 1938 чылдын август 30-ның кежээзинден 31-нин дан бажына чедип Токанын даргалааны үк хуралга оон чүгаазы. ТАРН ТК-нын III оңаза пленумунга илеткелди, айтырылгара ха-

ры, тодартгалары негетинин турар. 31938 чылдын август 31-нин эртеринде дөң бажында ТАР-нын күрүне баш-таны Хемчик-оолду, Чазак баштыгы Чурмит-Тажыны АРН ТК-нын болгаш ТАР Би-че Хурал Президиумунун кат-тышкан хуралын шитпин-диз, ТАР-нын Иштики херек яамызынын сайыды О. Полат-тын баш бурундап белектер, 1938 чылдын август 29-та ат салган ордерлерин өзүгаар оңуңа Полат, Байыр суглар-ны томуйлаанын чаа Тыванын төвүңүлде ийги күрүне эргилдээр деп санап болу бе? Мен болаармыга, ыңчаарда күрүне эргилдээр болган. А Чазак Тыванын төвүңүлде бир.

АВТОРИАН: 1938 чылда Тывага болган политиктиг репрессияларга С. К. Тока канлыг рольду ойнаан тодартгалар көөрдө, чангыс талаал болбас деп санаар мен. Тываның хөгжүлгезинде, оон хей националыг чоңун, анык-өскөнүн устураын найрабынын өзү-зүңга кижиздинерин, дайын чылдарында фашизмни чылда шаарына С. К. Токанын кирген салгышкын кым-даа, чүү-лаа куула башы шылавыс. Бичангаш дайын чылдарында оон хууда шаандаларыга дээр бол-бас.

Төгү кезээде төвү болуп артар, Тыванын төвүңү-ге, оон чоңунуң салым-чолунга С. К. Ток